

Verzoening, dogmatische betekenis en ethische relevantie¹

Benjamin Wentsel²

's-Gravenhage

Nederland

E-pos: wenst70@casema.net

Abstract

Reconciliation, dogmatic meaning and ethical relevance

*In the first part of this article C.J. den Heyer's underlying suppositions about reconciliation are outlined. According to Den Heyer reconciliation does not occupy a central place in the gospels. The author of this article opposes this view and consecutively discusses the apriori of the skandalon, the over-estimation of the historical-hypercritical school, the understatement of the intrinsic meaning of the Pèsachlamb and the offer-tora, and the negligence to stress the meaning of the covenant in the process of reconciliation. In the second part of the article it is argued that the intrinsic idea of the Pèsachlamb is fulfilled in Jesus (John 1:29) and that He has also fulfilled the offer-tora (Leviticus 1-7). The Trespass-offering (Lev. 5:1-19) indicates that a sinner has the obligation to confess (Lev. 5:5). The Semika is significant in this respect because it expresses representation, solidarity, substitution and retribution – aspects which had been realised by and in Christ who sacrificed himself – thus acting as the sacrifice itself (**sacrificium**) and as (high)priest. Christians should fulfil their responsibility of reconciliation and atonement by means of confession, by experiencing the consequences of believing, by proclaiming the unity with Christ (His crucifixion and resurrection.) Christians should also demonstrate their urge to reconcile by means of their behaviour in the*

---

1 Lezing naar aanleiding van de uitspraken van de Waarheids- en Verzoeningscommissie (= WVC) en C.J. den Heyer's *Verzoening, bijbelse notities bij een omstreden thema* (1997) op woensdag 17 februari aan de Theologische Skool te Potchefstroom.

2 Dr. Wentsel is oud-docent in de dogmatiek aan de Wittenberg Christelijke Hogeschool en Toerustingscentrum, een Hogere Beroepsopleiding voor pastorale en missionaire werkers en leraar godsdienstonderwijs (HBO) te Zeist bij Utrecht.

contemporary social and politic order and in their expectation of the coming of the Lord.

It is proposed that in the reading of the four gospels the covenant should be taken as point of departure. In this respect the idea of the covenant highlights the following underlying truths:

- *Reconciliation is an act of the triune God.*
- *Jezus is proclaimed the Messiah in his **munus triplex** before his Father and mankind (**kipper, hilasmos**, atonement).*
- *We partake of the covenant in our proclamation of the gospel, in our words and deeds (as His co-workers – 2 Kor. 6:1.).*
- *In conclusion it is stressed that as Christians we should preach the gospel of reconciliation and atonement – also in South-Africa!*

1. De Waarheids- en Versoeningscommissie (= WVC) gezien door buitenlandse ogen

De kranten in Nederland hebben uitvoerig bericht over de dramatische taferelen bij het onderzoek door de WVC onder leiding van bisschop Tutu en het op 29 oktober aan president Mandela aangeboden rapport daarover. In het dagblad *Trouw* van 31 oktober 1998 noteert Esther Bootsma dat over de onderzoeksperiode van 1960-1994 niet minder dan 9500 moorden plaatsvonden, waarvan 45 00 toegeschreven werden aan de Inkatha, 2700 aan de Zuid-Afrikaanse politie en 13 00 aan het ANC.

De ambassadeur van ZA in Nederland, Carl Niehaus, gaf op 31 oktober 1998 als commentaar in dit blad dat thans zich niemand meer beroepen kan op de grote leugen “ik heb het niet geweten”, dat een begin gemaakt is met een poging tot verzoening en dat het begrijpelijk is dat anti-apartheidsactivisten steigerden bij het idee dat hun verzet gelijkgesteld werd met het apartheidsgeweld. Hij schreef: “denk aan de tweede wereldoorlog: hoe zouden verzetsstrijders reageren op de mogelijkheid dat hun activiteiten werden gelijkgesteld met het optreden van de Gestapo?”

Ik registreer drie reacties van mijzelf hierop en op de berichten in Zuid-Afrikaanse kranten voor en gedurende mijn verblijf in Zuid-Afrika (3 februari-16 maart 1999).

• Geschokt door het geweld

Allereerst ben ik *diep geschokt door het geweld*, dat plaats vond en ook nu nog steeds plaats vindt: berovingen, verkrachtingen, moorden. F.W. de Klerk vermeldt in zijn *The Last Trek. A New Beginning* (1998:193-204) dat gedurende zijn regeringsperiode van 1990-1995 het aanhoudende geweld het meest serieuze

probleem was, waarmee hij geconfronteerd werd, vooral in KwaZulu-Natal. Hij noemt een getal van 14 000 doden uit deze periode, meest onder zwarten. De dagbladen vermelden iedere dag in bijna alle provincies in 1999 heel wat stuitende, vreselijke moorden, thans veelal op blanken, ook op bejaarden. De achtergronden zijn complex, maar het element van revanchisme, ook wel uitgestelde getemperde oorlog genoemd, zit er ook in. Zeker is dat enige honderdduizenden familieleden en vrienden door dit geweld zwaar getroffen zijn of als nog zullen worden. Wie peilt hun wonden, hun bitterheid, hun wraakzucht en machteloosheid, hun hopeloosheid en wanhoop maar ook hun bereidheid tot het schenken van vergiffenis en hun op de proef gestelde moed om de 21ste eeuw in te gaan?

- **Bereidheid tot vergeven**

Vervolgens toetste ik mijzelf op mijn *bereidheid tot vergeven*. Ik betrapte mijzelf er op dat ik omstreeks 1985, dus veertig jaar na de Tweede Wereldoorlog (1939-1945), nog moeite had met royale vergevingsgezindheid, toen ik op een bezoek in Duitsland een Duitser hoorde spreken over de “door hen verloren oorlog”. Ik zelf (geb. 1929) maakte als jongen van 11-16 deze oorlog mee en zuchtte: hoe lang zou Europa nog geleden hebben onder de knoet van de nazi's als Duitsland de oorlog gewonnen zou hebben? Ik wil daarmee stellen dat Zuid-Afrika nog enige tientallen jaren rekening moet houden met schrijnende wonden die bij bijzondere gelegenheden gevaarlijk zullen opvlammen. Wat een kracht geeft God de Heilige Geest degenen die voor hun leven verminkt zijn om als zwarte of blanke toch met de ander samen te willen leven!

- **Een zekere koelheid inzake de schuldvraag**

Ten derde trof mij *een zekere onverschilligheid, gelatenheid en koelheid inzake de schuldvraag en de politieke situatie*. Het lijkt wel alsof de meesten liever alles willen vergeten en niet aan het heden willen of kunnen wennen. Heeft een overdosis blootstelling aan onthullingen het collectieve geheugen murw gemaakt? Velen hebben moeite om zich schuldig te voelen als collectiviteit. Op 6 augustus 1997 deden vier hoogleraren uit Potchefstroom in een geschrift publiekelijk schuldbelijdenis inzake hun aandeel aan en nalatigheid ten opzichte van de apartheid, maar die *Hervormer* schreef daarop dat het geen zin heeft dat die kerk schuld belijdt voor apartheid en dat Afrikaners zich doodgewoon daaraan niet schuldig voelen, ook omdat velen geen bewustheid hadden van moorden en mensenrechtenschendingen (*Die Kerkblad*, 16 dec. 1998, p. 6-7). Ook merkte ik bij sommigen op dat zij geen krant meer lezen en dat er in de eredienst niet voor de regering en Mandela gebeden werd.

Door de arbeid van de WVC kwam de verzoening, de bijbelse leer daarover en de toepassing daarvan in de praktijk van het kerkelijke leven en het volkerenleven in het publieke leven wel zeer centraal te staan. Hiermee staat in scherp contrast

het verschijnsel dat een Nieuwtestamenticus, en nog wel een uit Kampen, dat lange tijd als een soort Gereformeerd Jeruzalem gold, in diezelfde tijd poneerde dat de verzoening in de evangeliën niet centraal staat.

2. Apriori's bij C.J. den Heyer

Hier denken wij aan het ongeloofsapriori en het *skandalon*, de historisch-hyperkritische richting, de *vaticinia ex eventu*, het Pèsachlam en de onderwaardering van het verbond.

Hoe kwam de vruchtbare auteur Den Heyer in zijn geschrift *Verzoening, bijbelse notities bij een omstreden thema* (1997), tot de conclusie dat de verzoening in de evangeliën niet centraal staat? Hij ziet in Jezus een genezer, exorcist, uitlegger van de tora en verkondiger van de komst van Gods Koninkrijk, maar geen priester die als het lam een verzoeningsoffer brengt. Dit geschrift bezorgde hem een gravamen dat door de Generale Synode der Geref. Kerken in Nederland besproken werd. Het judicium van de Synode was niet fel afwijzend, ook niet instemmend, veeleer aarzelend-vragend: zou deze visie echt wel juist zijn, hooggeleerde? Deze Synode schoof de beslissing over de tegen dit oordeel ingediende bezwaren door naar een volgende Synode, omdat zij geen rechter in eigen zaak wilde zijn (Kerkinformatie: 5 – zie Anon, 1999).

Het ongeloofsapriori. Den Heyer is zelf zo eerlijk te erkennen dat hij geen raad weet met het openbaringsgegeven dat een ander voor hem zijn schuld en straf heeft gedragen:

Ik vraag echter wel begrip voor al diegenen die zich in de bewoordingen van oude belijdenissen en dogma's niet meer kunnen vinden. De eerlijkheid gebiedt mij te erkennen dat ik zelf behoor tot die categorie gelovigen. Ik ken oude en vertrouwde geloofswaarheden, maar zij kunnen mij niet meer ontroeren of inspireren ... Hoe kan de dood van iemand in een ver verleden voor mij, die vele eeuwen later leeft, heil en redding betekenen? Die gedachte inspireert velen vandaag aan de dag in het geheel niet meer, maar roept eerder weerstanden op. Ben ik dan niet verantwoordelijk voor de gevolgen van mijn eigen woorden en daden?" (Den Heyer, 1997:136).

Het lijkt aannemelijk dat dit apriori – dat van het ongeloof in deze waarheid – mede (voornamelijk of zelfs helemaal?) de (on)wetenschappelijke resultaten van Den Heyer's onderzoek bepaalt. We stuiten hier op het struikelblok (*stromaton*) of de ergernis (*skandalon*), waarvan het Nieuwe Testament herhaaldelijk getuigt. De lijn van de ergernis aan de Heilige loopt door heel de bijbel. Hierbij is beheersend Gods opdracht aan Jesaja om zijn volk door zijn prediking de ogen te verblinden, hun hart te verharderen en hun oren nog dover te maken – Jes. 6:9-10, vgl. Matth. 13:10-17 (het motief voor het prediken in gelijkenissen), Hand. 28:26-27 (Paulus' toepassing van de struikelbloktekst op zijn mederabbijnen).

Nu kan iemand ook voor een deel van Gods waarheid verblind zijn, maar in dit geval gaat het toch wel om een centrale waarheid naar het belijden van de Kerk der eeuwen. Het kruis der verzoening is voor op wonderen ingestelde Joden een aanstoot, voor op redeneringen ingestelde Grieken een dwaasheid (1 Kor. 1:24). Omdat *partiëel dwalende* gelovigen nog niet identiek zijn met Christus geheel afwijzende ongelovigen, dienen we alle exegetische zeilen op het schip van de bijbelwetenschap en de Kerk bij te zetten om de dwalenden te overtuigen van de volle waarheid en zelf daardoor dieper in de waarheid door te dringen. Dwalingen hebben kennelijk een functie om de Kerk te beproeven en wakker te roepen. Zo krijgt bijna iedere generatie op zijn beurt weer een koude douche te verwerken om een bepaald waarheidsdeel scherper in het vizier te krijgen en te laten ontvlammen.

- Mijn eerste kritiek betreft *de methode om een ongeloofsapriori mede of voornamelijk de wetenschappelijke uitkomsten te laten bepalen*. Ik acht deze volstrekt verwerpelijk! Een wetenschapper dient zo objectief en informatief mogelijk wat er staat door te geven. Daarna kan hij stellen: ik geloof daarin niet meer, maar in dat geval gaat hij over van de informatieve sfeer naar de subjectieve of subjectivistische. Nu is het waar dat niemand zonder apriori's is, maar men dient (a) deze zichzelf klaar voor ogen te stellen, (b) vervolgens een zo objectief mogelijk onderzoek te plegen, en (c) te onderscheiden tussen ware en valse apriori's of heldere en beslagen brillen (vgl. Wentzel, 1982 – *Dogmatiek 2*, en een voorgaand artikel in *In die Skriflig* – Wentzel, 1999:331-345). Zodoende kan iemand tot het resultaat komen: de verzoening door voldoening is volstrekt bijbels, maar ik geloof daarin niet! Als Den Heyer tot zulk een resultaat gekomen zou zijn, zou zijn verhandeling acceptabeler overgekomen zijn. Thans wekt hij bij mij sterk de indruk dat *zijn scheef religieus apriori of zeer beslagen bril zijn conclusies bepaalt*.
- Mijn tweede kritiek betreft de *onkritische snelle acceptatie van de historisch-(hyper)kritische benadering van de bijbel*. Volgens Den Heyer zou de oergemeente Jezus allerlei uitspraken in de mond gelegd hebben die Hij zelf nooit gezegd zou hebben. Het zou bij de lijdensaankondigingen van Jezus bij Marcus gaan om *vaticinia ex eventu*, uitspraken-achteraf van de gemeente of anderen. Wel sluit den Heyer ook niet uit dat deze aankondigingen op Jezus terug zouden kunnen gaan, omdat Hij vermoed zou kunnen hebben dat het zover met Hem zou kunnen komen, maar hij zwakt de waarde van deze voorzeggingen in zulk een mate af dat de Kerk zich daarop moeilijk meer beroepen kan als gezaghebbende uitspraken inzake het plan Gods van de verzoening.

We stellen het volgende hiertegenover:

- De voorzeggingen van Jezus' lijden bij Marcus nemen een *centrale plaats* in dit evangelie in. Men vindt in Marcus 8:31-33 de eerste aankondiging, in 9:30-32 de tweede, in 10:32-34 de derde. Vervolgens wordt van hoofdstuk 11-15 Jezus' lijden getekend. Het lijden van Christus krijgt dus van hoofdstuk 8 tot 15 een markante en in het oog lopende centrale plaats! En het “moeten” (*dei*) is de technische uitdrukking in de bijbel voor het plan Gods om door Christus ons met zich te verzoenen.
- Het “dogma” dat het in deze aankondigingen zou gaan om achterafbelijdenissen van de gemeente is een *gedachtenspinsel van het rationalisme*. Vele Duitse theologen zijn door het rationalisme en hegelianisme beïnvloed. Het gaat terug op hypothesen die niet bewezen kunnen worden, maar een hardnekkig leven leiden van boek tot boek, van school tot school. Dit “dogma” wortelt in de hypothese dat de evangeliën zouden teruggaan op kerugma-scheppende gemeenten (vgl. over de vormhistoriese school *Dogmatiek* 2:533-545 – Wentsel, 1982) en houdt onvoldoende rekening met het feit dat de evangeliën een apostoliese oorsprong hebben en de Heilige Geest de apostelen en evangelisten in alle waarheid geleid heeft.
- Het is *overdreven* van Den Heyer om hier te spreken van de nieuwtestamentiese wetenskap omdat het hier om bepaalde, vaak liberalistiese – maar niet alleen! – scholen en groepen gaat, terwijl andere scholen het tegenovergestelde beweren. Ik sluit niet uit dat de gemeente een rol gespeeld heeft inzake de overdracht van het kerugma (*Dogmatiek* 1 – vgl. Wentsel, 1981:167-175; dl 2 – vgl. Wentsel, 1982: 533 e.v.), maar dit moet niet overdreven worden en men moet er geen systeem van maken. De evangeliën hebben een apostoliese oorsprong. De apostelen waren de voornaamste, wettige en geautoriseerde oog- en oorgetuigen, die door de Heilige Geest verlicht en gesterkt werden bij de verkondiging. We moeten in gesprek blijven met de historiekritiese richting maar vooral kritiesch staan teenover de op filosofiese en niet op de tekst teruggaande hyperkritiek en de arrogantie van schooldogmatiese stelligheidszucht of de twijfelzucht van relativerende willekeur. Ook in de 21 ste eeuw zullen we herhaaldelijk de koude wind van het intellektueel clericalisme (A. Kuyper) als kerken in de rug en in het hart voelen waaien.
- Den Heyer stelt dat het *vierde evangelie* en het *oeuvre van Paulus* een later stadium inzake de verzoeningsleer vertegenwoordigen, maar we stellen hierteenover dat de Heilige Geest hen als de vertolkers van het evangelie geroepen heeft en hun uitleg al in dit evangelie begrepen was,

ja op het Oude Testament terugging. Zij leggen er niets nieuws in maar halen er uit wat er al in zat.

- Den Heyer interpreteert de *losprijstekst* uit Marcus 10:44-45 (“een *lutron* voor velen”) slechts als een tekst over het dienen voor anderen en sterven voor anderen minimalistisch. Daarbij weet hij niet of dit nu Jezus’ eigen woord is of een interpretatie achteraf van de gemeente (Den Heyer, 1997:26). Het gaat volgens hem wel om de traditie van de lijdende rechtvaardige uit Jesaja 53, maar over een strafdragen vermeldt hij niets, terwijl hij evenmin de latere tekstgeschiedenis van de losprijs en de Knecht (*pais*) bij Petrus en Paulus in het Nieuwe Testament honoreert.
- De zinsnede inzake het *verbondsbloed* “dat voor velen vergoten wordt”, kan volgens Den Heyer een latere toevoeging van de vroeg-christelijke gemeente zijn. Ook dit is weer een apriori dat teruggaat op een veronderstelling van een school. Dat het Nagmaal slechts een Sedermaal zou zijn, waarin tot uiting komt dat Jezus een band had met de zijnen die Hij bezegelde met zijn bloed, doet weer tekort aan de veelzijdige betekenis van de Maaltijd van de Kurios; de Maaltijd is ook een Vriendschapsmaal, maar veel meer dan dat; ik zelf vond niet minder dan tien betekenissen op grond van de exegetische gegevens (*Dogmatiek 4C* – vgl. Wentzel, 1998b:137-278).

Aldus minimaliseert Den Heyer de gegevens bij Marcus inzake de verzoening en vindt hij daarin niets terug van de leer dat Christus zich geofferd zou hebben als het Lam Gods om de schuld en de straf voor Gods aangezicht voor ons te dragen. Het is te begrijpen dat velen in Nederland hierover ontzet waren, ook jongere predikanten die aanvoelden dat hier een ongeoorloofde grens wordt overschreden en de exegetische rammelt.

- Mijn derde kritiek betreft *het feit dat Den Heyer geen recht doet aan de gegevens inzake de offer-tora in Leviticus en het Pèsachlam in Exodus*. Zie hierover beneden.
- Een vierde kritiek betreft de *leemte inzake het verbond*. Den Heyer doorziet niet dat het *genadeverbond in de gehele bijbel centraal staat*. Kennelijk heeft hij niet door dat dit lijnenstelsel voor de verzoeningsleer van constitutieve betekenis is. Zie hierover beneden.

Wat is dan de *waarde* van het geschrift van Den Heyer?

Hij dringt ons ertoe om de belijdenis opnieuw te *toetsen* op de exegetische gronden daarvan en van de evangeliën terug te gaan tot het Oude Testament. Hij

doet een appèl op ons om ons niet in die zin te beroepen op het werk van Christus dat wij ons zouden kunnen afmaken van onze *verantwoordelijkheid* (zie beneden). En hij toont – onbedoeld – aan dat bepaalde historisch-hyperkritiese skolen met het beklemtonen van het eiegene van ieder geschrift van die bijbel totaal die *eenheid* van die *verbondsboeken* uit het oog verloren hebben. Ik verwys voor een nadere beoordeling van het geschrift van Den Heyer naar het werk van die emeritus-hoogleraar dr. H. Baarlink, oud-nieuwtestamentikus aan die THU in Kampen (Oudestraat), *Het ewangelie van die verzoening* (1998), die gemeente-predikant en zendeling op Soemba was en een proefschrift over het ewangelie van Marcus skreef.

3. Positiewe uiteenzetting

In 1973 skreef ik na aanleiding van H. Wiersinga's proefschrift *Die verzoening in die teologiese diskussie* (1971), een boekje getiteld *Hij voor ons, wij voor Hem. Over gerechtigheid, verzoening en gericht* (1973). Met het oog daarop vroeg ik mij af: waarom zegt Jesus self so weinig over die *betekenis* van zijn lijden, terwyl Hij self tegeliktijd op het *feit* zo'n nadruk legt? Waar vinden wij die weg na die uitleg van zijn lijden? We hebben die belijdenisgeskriften als toetssteen van meningen, maar zij zijn genormeerd door die bijbel. Dus moeten we terug na die Heilige Geskriften en wel na die van het Oude Verbond. Ik stuitte bij dit ondersoek op Lucas 24:43 tot 49 waar Jesus twee maal verwys na die Tora, Nebiim en Ketoebim.

Hij (= Jesus) zei tegen hen (= die Twaalf):

‘Dit zijn mijn woorden die Ik tot u sprak, toen Ik nog bij u was, dat alles wat over Mij geskreeven staat (*ta gegrammena*) in die tora van Mozes en die profeten en die psalmen moet vervuld worden’.

Toen opende Hij hun verstand zodat zij die Skriften (*tas grafas* = OT) begrepen. En Hij zei tegen hen:

‘Aldus staat geskreeven (*gegraptai*) dat die Christus moest lijden en opstaan uit die doden op die derde dag, en dat in zijn Naam moest gepredikt worden bekering tot vergeving van die zonden, onder alle volken, te beginnen bij Jeruzalem ...’ (Lucas 24:44-47).

3.1 Het Pèsachlam; schuld en ontkoming aan die toorn Gods

In Exodus 12 word ons in die Pèsach-tora beskreeven hoe een vader een stuk kleinvee moet nemen, dit slachten en het bloed aan die deurpost moest strijken. Als die gerichtsengel het bloed opmerkt, doodt hij die eerstgeborenen van die Israëlieten niet, maar springt hij aan hen voorbij. Pèsach beteknet: die gerichts-dans ontspringen, ontkomen aan het dodelijk gericht. Waren die Israëlieten dan

schuldig? Kennelijk wel: wat hebben ze gemopperd tegen Mozes toen door zijn optreden de werkdruk verzaamd werd!

Het *Pèsachfeest* is het hoofdfest van Israël en van de Kerk geworden. Het is

- een feest ter viering van de voorbijgang van het Godsgericht of de schuldvergeving;
- een feest van de Mazzoot of ongezuurde broden of de heiliging;
- een feest van de verlossing van de tirannie van Farao of duivel en dood en uittocht uit de ellende en intocht in Kanaän of het hemelse beloofde land;
- en – later – een feest van het uit de hemel geschonken manna of het eeuwig leven door Christus.

Dienovereenkomstig wordt Christus volgens alle evangeliën als het Lam geslacht op het Pascha-feest. In Lucas 22:1 tot 23 wordt bij de instelling van die Nagmaal de term Pascha niet minder dan zes maal genoemd. In het evangelie naar Johannes typeert Johannes de Doper Jezus aanstonds twee maal als *ho amnos tou theou, agnus Dei*: “Daar is die Lam van God wat die sonde van die wereld wegneem (*ho airoon tèn hamartian tou kosmou*”, 1:29, vgl. 1:35-36). Wegnemen betekent niet alleen de schuld wegdragen, maar ook de macht van het kwaad, dus de heiliging bewerken. Het Lam is dan ook de Doper met de Heilige Geest. In de eerste brief van Johannes schrijft de auteur: “En julle weet dat Hy verskyn het om ons sondes *weg te neem*, en geen sonde is in Hom nie” (3:5). In 2 vers 3 noemt Hij Christus een *hilasmos* (zoening, *propitiatio*) over of voor (*peri*) onze zonden. Paulus noemt Christus ons paaslam (1 Kor. 1:7). Welnu, omdat Jezus’ lijden en offer zo’n centrale plaats in alle evangeliën inneemt en Hij als het Paaslam getypeerd wordt, zingt de Kerk terecht: “Halleluja, lof zij het Lam die onze zonden op zich nam!”

3.2 Wat houdt dit zoeningsoffer in?

Hier denken wij aan offerdienst, schuldbelijdenis, (on)opzettelijke zonden, plaats-bekleding, collectieve zonden, vergeving op grond van voldoening, heiliging, restitutie en verantwoordelijkheid

Om te verstaan wat dit zoeningsoffer inhoudt, moeten we terug naar de offer-tora in Leviticus 1 tot 7 en naar Jom Kippoer, de Grote verzoendag (Leviticus 16). We treffen in dit ritueel de volgende handelingen als onderdelen daarvan aan (*Dogmatiek* 3B – vgl. Wentzel, 1991:423-486).

- **Schuldbelijdenis in oprecht berouw over vergrijpen**

Ten eerste: van de offeraar wordt verwacht dat hij zijn schuld belijdt in oprecht berouw over zijn vergrijpen (Lev. 5:5 – zondoffer-tora). De offers functioneren

niet als een ritueel automatisme en zijn ook waardeloos sonder die betrokkenheid van die offeraar. In Psalm 50 word die uitwendig ritualisme deur Jahweh selfs vervloekt: “drink Ek soms bokkenbloed?” (50:13). Ps 32 en 51 is voorbeelde van oprechte skuldbelydenis. Dit beteken dat wi te allen tijde onself moet ondersoek waarin wi gezondigd hebben, di zonden erken en belyden en dat er in iedere eredienst skuldbelydenis plaas dient te vinden, gevolg deur die genadeverkondiging en die oproep tot ommekeer.

Het was uiterst waardevol dat die WVC degenen die sich skuldig gemaak hadden aan overtredingen hun spijt daarover openlijk verzocht uit te spreken en velen dit ook publiekelyk gedaan hebben. Wie zijn zonden inziel, di als skuld belydt en die strafwaardigheid daarover erkent, vindt ontferming bij God en zal ook opstaan in een nuw lewen en zijn misdaad niet herhalen. Als we ontkennen dat wi gezondigd hebben, liegen wi, vervreemden wi van onself, van die Waarachtige en van die naaste (vgl. 1 Joh. 1:5-10). Ek heb die aandrang tot skuldbelydenis van die WVC als een indrukwekkend gebeuren ervaren en schrok op, toen er zoveel verzet los kwam van meerdere zijden tegen het openbaar maken van moorden en tegen die beschuldigende vingers. Dat er duizenden dokumente uit archieven vernietigd zijn, bewijst dat er heel wat misdaden zijn gepleegd, die het licht niet konden verdragen; wandaders vluchten weg voor hun belaste verleden; die verharde zondaar schuwt het licht of die openbaarmaking van zijn misdrijf (Joh. 3:19-21). Hetselfde is ook geschied in die DDR in 1989 bij die val van die Berlijnse muur.

In 1997 verscheen ’n *Openbare belydenis uit Potchefstroom* van Alwyn du Plessis, Bennie van der Walt, Amie van Wyk en Ponti Venter. Hun ootmoedige belydenis van hun aandeel in en nalatigheid ten opzichte van die apartheid is deur velen niet overgenomen, selfs als overbodig en als onjuist bestreden. Wel beleden velen dat het martelen en moorden verkeerd was, maar zij zagen die apartheidspolitik nog steeds niet als die hoofdoorzaak daarvan. Nog steeds zijn er heel wat die die eigensoortige ontwikkeling als een goede mogelijkheid sien en die foutieve ideologie en schaduwzijden daarvan niet onderkennen. Zelf wees ik al in 1987 het racisme af wegens groepstrots, stereotypering, zondebokmechanieme, paternalisme, ideologisering, onrecht (*Dogmatiek* 3A – vgl. Wentsel, 1987:644-654). Natuurlijk bestaan er culturele verskillen (die waarde van die pluraliteit) en vallen ras-, soort-, en taalbewustzijn niet samen met discriminerend racisme, maar krachtens het feit dat we allen beeldrdragere Gods zijn en die mensheid een sociaal lichaam met vele leden is, dient een integrale ontwikkeling van volken in een land tot stand te komen. In Christus is noch man noch vrou, noch blanke noch zwarte. Een en ander heeft ook gevolg voor het samenlewen van groepe binnen één instituut. Het blijft dus nodig voor die kerken om tot sichself in te keren inzake die theologiese regtvaardiging van die apartheid in het verleden en

de hand in eigen boezem te steken. Het boetkleed ontsiert de collectieve kerk van zondaren niet!

- **Opzettelijke en onopzettelijke zonden**

Ten tweede wordt in de offer-tora onderscheid gemaakt tussen opzettelijke en onopzettelijke zonden (Lev. 4:1; 5:14). Ook wie zonder dit te weten zondigt, is schuldig en draagt zijn eigen ongerechtigheid. Voor onopzettelijke zonden (= niet met voorbedachten rade gedane vergrijpen) kan een plaatsvervangend offer worden gebracht; voor met voorbedachten rade en met opzet begane misdaden is dit uitgesloten. In de Brief aan de Hebreëen worden onder opzettelijke zonden verstaan de afvalzonden van degenen die eens verlicht zijn geweest; voor zulke zonden is geen vergeving meer te verkrijgen (Hebr. 6:1-8). Iemand of een groep kan zo door misdadigheid of ongeloofsverharding beheerst worden dat er geen weg terug is. Er zijn moordenaars, die uit de tronk ontslagen, opnieuw een moord plegen. Dit recidivisme en deze verharding geschieden onder invloed van Satan en zijn demonen. Er zijn, bijbels gezien, grenzen aan de vergeving als er geen berouw en ommekeer plaats vinden! Waar echter berouw is, moeten we zeven maal zeventig maal vergeven.

Er zijn verdedigers van de apartheidspolitiek die te goeder trouw dwaalden (onopzettelijke zonden), maar er waren ook opzettelijke zondaars, die wisten dat deze ideologie onverantwoord was en die het moorden bevorderd hebben. Zolang er leven is, is er hoop en blijven er bekerings- en heilskansen, maar de schuld moet wel erkend en beleden worden en de ommekeer ten goede moet zich voltrekken vanuit en rondom het ene verzoeningsoffer van Christus. We komen voor de rechterstoel te staan van Hem die de Koning-Rechter is en voor altijd kan straffen, hetgeen meer is dan voor een WVC.

- **De schuldenaar offert zichzelf plaatsvervangend**

Ten derde offert de schuldenaar zichzelf door in plaats van zichzelf het offerlam eigenhandig te slachten en zich met dit dier te vereenzelvigen als boete en betaling voor zijn overtredingen. De offeraar legt zijn handen op de kop van het offerdier. De handoplegging (hebreeuws: *semikah*, grieks: *epithesis toon cheiroon en cheiro-thesia*) is een teken van overdracht van schuld, van solidaire vereenzelviging van mens en dier (of mens en medemens), van de zondaar en zijn plaatsvervanger, en van de representatie of vertegenwoordiging van de mens door het dier of een mens (vgl. P.A. Elderenbosch, *De oplegging der handen* (1953), vgl. hierover *Dogmatiek* 4C – Wentsel, 1998b:80-85). Christologisch betekent dit dat Jezus de offer-tora vervult. Hij is de offeraar die zich solidair, representatief en plaatsbekledend voor ons offert, onze schuld en straf wegneemt, ons vernieuwt en heiligt. De priester neemt het bekken, vangt het bloed op en sprenkelt dit op de hoornen van het altaar opdat de Heilige zijn gunst aan de offeraar zal tonen (vgl. *kipper, hilaskomai*). Zo is Jezus de (hoge)priester die zijn bloed actief stort op Golgotha en thans in de hemel voor ons bidden blijft als de middelaar opdat de zegen over ons persoonlijk, zijn Kerk en de mensheid mag doorgaan. De offer-tora zegt wat Hij voor ons deed en nog doet! Hier ligt mede de sleutel tot het

priesterlijk aspect van de soteriologie: Hij is zowel de offeraar als het lam als de (hoge)priester (vgl. Hebreeën).

- **Een offer voor de zonde van de gehele vergadering**

Ten vierde treft het ons dat ook voor de zonde van de gehele vergadering een offer gebracht mag worden (Lev. 4:13-21). Dit is het zondoffer der gemeente: *hachattat ha-qahèl* (LXX: *hamartia sunagogès estin*). Ook een gemeente kan collectief zonder opzet zondigen; ook hier geldt de regel van de handoplegging als solidaire schuldoverdracht; de presbyters leggen als plaatsvervangers hun handen op de kop van het offerlam, dat buiten de legerplaats wordt vernietigd: de zonde verdwijnt voor Gods aangezicht. Het is bijzonder troostrijk dat een hele gemeente (*ecclesia*), ja een volk zich door schuldbelijdenis en geloof in het zoeningsoffer van Christus kan bevrijden van de loden last van het verleden. Hier ligt een fundamenteel vertrekpunt en verstrekkend verenigingspunt voor kerken, rassen en volken die op elkaar botsten in bloedige conflicten (Ruanda, Europa 1914-1918, 1939-1945, ZA).

- **Vergeving op grond van het plaatsvervangend volbrachte offer**

Ten vijfde geldt als regel dat vergeving door Jahweh geschonken wordt op grond van het plaatsvervangend volbrachte offer. Als in refrein wordt de formule in Leviticus herhaald: “So moet hij – de priester – met hom maak, en die priester moet vir hulle verzoening doen (hebreeuws: *we kippèr elehem ha-koheen*; grieks LXX: *kai exilasetai peri autoon ho hierous*), – en dit sal hulle vergeven word (*we-nislach lahèm*; *kai afetèsetai autois hè hamartia*; Lev. 4:21, 26). Zonder bloedstorting geschiedt er geen vergeving (*kai chooris haima-tek-xusias ou ginetai afesis*; Hebr. 9:22). Allen die voor Christus geleefd hebben en verwachtingen van de Barmhartige hebben gekoesterd, kregen vergeving op grond van het nog te voltrekken offer. Kan de Heilige dan niet vergeven zonder of buiten het offer om? In Psalm 103 is toch immers sprake van Gods barmhartigheid en trouw en wordt nergens het offer vermeld? Ons antwoord is dat Psalm 103 de offerdienst veronderstelt en dat God Christus van eeuwigheid tot offer heeft bestemd krachtens de afspraak in het heilsverbond (*pactum salutis*; vgl. *Dogmatiek* 4A – Wentzel, 1994:182-193). In de eerste brief van Petrus wordt beleden dat God de Vader zijn Zoon van eeuwigheid heeft bestemd tot offerlam:

maar deur die kostbare bloed van Christus, soos van ’n lam sonder gebrek en vlekkeloos, wat wel vooruitgekend is voor die grondlegging van die wereld, maar in hierdie laatste tye geopenbaar is om julle ontwil (1 Petr. 1:19-20).

- **De besmette zondaar wordt geheiligd door het offer**

Een zesde aspect van de offer-tora is dat de besmette zondaar wordt ontsmet en geheiligd door het offer. De auteur van de brief aan de Hebreeën stelt dat, als het

dierenbloed de zondaar reeds reinigt, hoeveel te meer zal dan het bloed van Christus de zondaar reinigen en heiligen om God te dienen in goede werken (Hebr. 9:11-28). We dienen te beseffen dat Christus niet alleen de vergeving der zonden voor ons verwierf (vgl. de rechtvaardigverklaring), maar ook de heiliging (vgl. rechtvaardigmaking) en ook de toerusting met charismata. Deze drie horen onafscheidelijk bij elkaar, maar zijn helaas van elkaar losgemaakt. Een Nagmaalbediening sterkt ons niet slechts in het bewustzijn van de vergeving der zonden, maar vermeerdert ook ons eeuwig leven (vreugde, liefde) en schenkt ons vernieuwing van de charismata om Hem des te geconcentreerder te dienen!

Aldus biedt de offer-tora een helder uitzicht op en duidelijke hermeneutiek van het gebeuren van het offer van Christus dat in de evangeliën als feit beschreven wordt maar kerugmatisch niet nader wordt omschreven in haar betekenis voor ons. De betekenis daarvan stond immers in de tora! Welnu men leze en bestudere die als van blijvend-normatieve waarde voor de Kerk der eeuwen.

• **Onze verantwoordelijkheid**

Hoe zit het nu met onze *verantwoordelijkheid*, waarop Den Heyer zoveel nadruk legt en die hij niet te rijmen vindt met het zoeningsoffer?

- Onze verantwoordelijkheid blijkt ten eerste uit onze *schuldbelijdenis*. Daarin erkennen we dat we anders hadden moeten zijn of handelen. Christus' offer neemt onze verantwoordelijkheid niet weg, maar wel onze schuld en de straf daarvoor.
- Ten tweede zijn wij met ons *geloof als antwoord* ten volle betrokken op Hem als onze Kurios en Redder en Priester, door wie wij de vergeving der zonden en verhoring van gebeden ontvangen. Ook in dit opzicht is de ontvangende hand niet passief, wij zijn bidders die een beroep doen op de Middelaar om verhoring van onze gebeden.
- Ten derde *sterven wij mede in het offer van Christus en staan wij met Hem op uit de doden*. Het symbool van de Semika laat zien de hechte eenheid tussen Hem en ons! Dit proces duurt levenslang tot onze dood.
- Ten vierde scheidt de heiliging in de verzoening een *nieuwe status van dubbele verantwoordelijkheid met het oog op de komende Rechter die rekenschap vraagt van ons inzake de besteding van ons lichaam, ons verstand, onze tijd, ons geld en het beheer van onze opdrachten*. In de gelijkenissen van de pachters, maagden, ponden en talenten, gezegenden en gevloekten (vgl. Matt. 21 e.v.) staat dan ook op de voorgrond dat wij rekenschap voor Hem moeten afleggen. Het is daarom een caricatuur als wij de houding aannemen: “we zijn met God verzoend, Christus heeft alles voldaan, dus wij behoeven niets meer te doen!” Wie in de

behandeling van deze gelijkenissen het zoenoffer buiten beschouwing laat, doet aan het kerugma te kort; wie echter de ernst van de oproep tot verantwoordelijkheid in deze gelijkenissen doet vervlakken vanuit het offer, doet ook tekort aan de volheid van het kerugma. De bijbel vormt een verbondsmatige eenheid, waarin de drie polen tot hun recht moeten komen: God, Christus, de verbondsdeelgenoot.

Concreet betekent het uitoefenen van deze verantwoordelijkheid voor de context in Zuid-Afrika: iedere burger heeft tot taak misdadigers en misdaden bij de politie te melden; huizen of wijken dienen beveiligd te worden, ook de grenzen; het politiewezen en rechtswezen dient beter te functioneren; padblokkades dienen gehouden te worden om het land te zuiveren van onwettig wapenbezit; christenen dienen vooraan te staan in een goede levensstijl en het betonen van een offerend leven; er dient constant in eredienst en gezin gebeden te worden; de zending dient nummer een te zijn; er dienen politieke partijen te zijn die het recht krachtig bevorderen en wortelen in het volk. (Vgl. uitvoerig hierover Van Wyk, 1998.)

- Ten vijfde rijst hier nu de vraag: wat is onze taak inzake het *rechtsherstel van de aangedane schade gedurende eeuwen als blanken ten opzichte van zwarten?* Deze vraag geldt het Nederlandse volk ten aanzien van de slavenhandel en het Afrikaanse volk ten aanzien van het onrecht dat in eigen land geschied is. Bij waarachtig berouw behoort ook de wederopstanding en *de satisfactio operis!* Ik ondersteun het voorstel dat alle kerken, ook die in Zuid-Afrika, iedere week een diakonale collecte houden voor schadeherstel, eventueel te besteden in gaarkeukens (sopkombuise) of landaankoop of huizenbouw om de ernst van de vernieuwing te beklemtonen. Laten we niet net doen alsof we met ons voorgeslacht niets te maken hebben en geen verantwoordelijkheid dragen voor het huidige geslacht. De armoede in ZA is hoog: 18 miljoen inwoners leven beneden het bestaansminimum (“die broodlijn”), dat is 45% van de bevolking! Terecht verbonden vele kerken zich in Rustenburg tot een verantwoordelijke deelname in de strijd tegen armoede en onderontwikkeling, die mede de basis voor moord en diefstal!

3.3 Het verbond als interpretatiekader van de verzoening

Behalve vanuit het Pèsach-offer en het tora-offer dienen de lijdensevangeliën ook vertolkt te worden vanuit het *verbond*. Het is een understatement als een theoloog stelt: “het verbond is een der vele gezichtspunten van waaruit de bijbel moet worden gezien”, want het verbond vormt de grondslag voor de gehele Oud- en Nieuw-testamentische openbaring (*Dogmatiek* 3A – vgl. Wentzel, 1987:203-

254). Fundamentele betekenis in en voor de gehele heilsgeschiedenis en alle loci van de dogmatiek en voor het verstaan van de gehele bijbel hebben de verbondssluitingen met Abraham en zijn miljoenen kinderen (Gen. 17), en met Mozes en zijn volk op de Sinaï (Ex. 24). Beide verbonden zijn vervuld in de komst van de grote zoon van Abraham en de Heilige Geest (2 Kor. 3). Als Jezus belijdt bij de instelling van die Nagmaal: “dit is het bloed van mijn verbond”, dan komen beide verbondssluitingen in aanmerking als verklaring van het gebeuren bij de insetting van de Maaltijd.

Ik noem nu enige gezichtsvelden die inzake de verzoening vanuit het verbondskader zich aan ons vertonen. Ik stip deze slechts terloops aan terwille van de beperkte plaatsruimte.

- **Zegen aan de getrouwen; straf aan de ongehoorzamen**

Ten eerste belooft de Getrouwe zijn zegen aan gehoorzamen en bedreigt Hij de ongehoorzamen met straffen (vgl. Deut. 28-33). We hebben inzake de verzoening dus te maken met de vloek over de ongehoorzamen, een vloek die God aan zijn Zoon Christus heeft voltrokken (Galaten 4:13), opdat wij door Hem eeuwig gezegend zouden worden. Er treedt hier een wending op van toorn naar genade, maar het gaat hierbij niet zonder meer om het betalen van een kwitantie of opvangen van de klap: wij mogen en moeten gehoorzaam inhaken op dit heil. De ongehoorzamen blijven staan onder de toorn en de vloek. En degenen die eens gehoorzaam waren, maar later ongehoorzaam werden en daarna blijven, komen weer onder de toorn te staan. Er is een wending van toorn naar genade, die verband houdt en met Christus' werk en met onze geloofsverantwoordelijkheid; en voltrekt zich een wending van genade naar toorn waar een volk Christus opnieuw kruisigt! Ook hardnekkig-ongelovige gedoopten kunnen naar de verdoemenis gaan.

- **De Middelaar als tussenpersoon**

Ten tweede ontmoeten we in het verbond de figuur van de Middelaar als tussenpersoon tussen God en zijn volk en wel in een dubbele functie. Zoals Mozes namens Gods optreedt met gezag om zijn Woord te vertolken en vervolgens namens het volk bij God optreedt om zijn gunst af te bidden, zo treedt Christus als gezondene namens de Vader op in ons midden en zo pleit Hij voor ons als Middelaar bij God de Vader om voor ons zijn gunst af te smeken. De “preek” aan de Hebreeën gaat uitvoerig in op de dimensies van het verbond en de middelaar daarin.

Hierbij pleit ik vanuit de verbonds- en verzoeningsleer met kracht voor de intensivering van de politieke voorbede en inzet van christenen in Zuid-Afrika. Het trof mij dat in zes erediensten, die ik bijwoonde, niet voor de overheid gebeden werd. Al onze gebeden worden, als zij in de naam van Jezus als

Middelaar worden opgezonden tot de Vader, ook in opdracht van de Vader door Hem als onze Koning uitgevoerd. Het vermoorden van mensen – een verschrikking die velen, vooral in Johannesburg, dagelijks angst inboezemt – kan gestopt worden door een aanhoudend gebed in zijn Naam en door politiek-rechtvaardige betrokkenheid! (vgl. over het gebed *Dogmatiek* 3B – Wentzel, 1991:286-325).

Voorwaar, voorwaar, Ek sê vir julle: ‘wie in My glo – die werke wat Ek doen, sal hy ook doen; en hy sal groter werke doen as dit, omdat Ek na my Vader gaan! En wat julle ook al in My Naam mag vra, dit sal Ek doen, sodat die Vader in die Seun verheerlik word’ (Joh. 14:12-14).

Hier belooft Christus ons dus dat onze voorbeden een geweldig groot effect zullen hebben in de politieke ontwikkelingen, ook inzake de stuiting van het geweld. Voor de toekomst van ZA is het hoogst belangrijk dat iedere week in iedere eredienst voor overheid en volk in de naam van Christus gebeden wordt en de predikanten erop aandringen dat in de tafelgebeden daarvoor geregeld wordt gebeden. Want in de weg van Woord en Geest, voorbede en ommekeer worden vijandige partijen met elkaar verzoend, onwillige boze harten omgebogen en de moordzucht getemperd. Vergeet geen dag en zelfs geen dagdeel voor volk en kerk en vijanden te bidden: dat behoort wezenlijk tot de dienst der verzoening! We lezen dan ook niet voor niets in Ef. 2:16 dat Christus de met elkaar vijandige blokken heeft verzoend in zijn kruis tot één lichaam.

- **God, Christus en onszelf**

Ten derde beklemtoon ik dat wij inzake de verzoening vanuit het verbondskader met drie polen te maken hebben: God, Christus en onszelf. We krijgen dit driepolige tafereel in de rijke verzoeningspassage in 2 Korinthiërs 5:12-21 helder voor ogen geschilderd.

- **God en de *kat-allagè*.** De Getrouwe Drieënige gaat met zijn volk een verbintenis aan, zendt zijn Zoon in de wereld, voltrekt de verzoening (*kat-allagè, re-conciliatio*) door en in Hem, maakt Hem tot zonde voor ons (hoewel zonder zonde) opdat wij zouden zijn gerechtigheid (= nieuwe schepselen) in en door Hem. Hij past door zijn Geest het volbrachte werk (rechtvaardigverklaring, heiliging, toerusting) op ons toe en werkt dit uit door mensen en volksgemeenschappen te herscheppen. Dit is de brede beweging door de gehele geschiedenis die van Boven naar Beneden gaat en van Beneden naar Boven en van de Een naar de Ander, kortom een breed herstelproces dat pas tot volle voltooiing komt op de nieuwe aarde.
- **Christus en de *hilasmos*.** De gezonden Christus bewerkt zoening (*kipper, hilaskomai*) voor onze zonden, stilt de toorn Gods, maakt de gunst van de Vader levend door zijn actueel Middelaarschap in de hemel op grond van zijn offer en verhoort onze gebeden in zijn Naam. Dit is de beweging van Beneden

naar Boven en vandaar van Boven naar Beneden en vandaar van de Een naar de Ander. Opvallend is dat vele teologen met dit amtswerk geen raad weten.

- **Medearbeiders.** De uitverkoren verbondsdeelnemers voeren de verzoening namens God en in de kracht van zijn Heilige Geest uit in Woordverkondiging, getuigende woorden en liederen, gebeden en daden (het verzoeningsapostolaat). Speciaal de amtsdragers hebben een wekelijkse taak in de bediening van de verzoening aan het Godsvolk door het appèl om zich met de Heilige te laten verzoenen en zich met elkaar te verzoenen. Hierbij behoort ook de verzoening van echtgenoten, gemeenteleden en blokken van volkeren (Ef. 2:16; *Dogmatiek* 3B – vgl. Wentsel, 1991:472-475). Het is van het hoogste belang dat christenen in het politieke veld een autentiek-christelike partij vormen uit diverse groepen en rassen en gerechtigheid voor alle groeperingen nastreven. Een groepspartij kan soms nodig zijn vanwege noodzakelike correcties van onrecht maar is niet ideaal omdat daaruit polarisatie voortkomt en groepen tegen elkaar opgezet worden. Verzoening, verbond en verantwoordelike hebben alles met elkaar te maken. We hebben als christenen valse ideologieën te bestrijden, van elkaar gescheidenen te verenigen en voor verdrukten in de bres te springen, ook de slachtoffers van het huidige geweld. Het gaat niet aan dat geweldenaars vrij rondlopen en de rechtvaardigen thuis achter de door verzekeringen gedekte (?) “tralies” zitten.

Het blijft een wonder dat in ZA geen burgeroorlog met tien duizenden doden is uitgebroken, al is de huidige geweldsuitbarsting uiterst zorgenvol en demotiverend voor velen. Het is een voorrecht dat via een WVC een begin kon worden gemaakt met de verzoening van groepen. Alleen als het evangelie de volkeren in ZA bezielt en in beslag neemt, zal deze verzoening voortgang vinden. Breyten Breytenbach, die ik zondag 31 januari in ’s-Gravenhage in het kleintheater naast de Nieuwe Kerk de hand drukte, schrijft in zijn *Hondenhart* (1998) dat hij zeer ontduchtere is vanwege de ondermijning van het stelsel van het recht, het onderwijs en de gezondheidszorg en de absolute chaos en armoede. We begripen zijn teleurstelling goed, maar we mogen boven menselike mislukkingen en mogelijkheden uitzien naar de al- en overmacht van President Christus en zijn Geest. Paulus schrijft in de verzoeningspassage: “En as medewerkers doe ik een klemmend beroep op julle dat julle die genade van God nie vergeefs mag ontvang nie!” (2 Kor. 6:1). Als de Geest van liefde, verzoening en gerechtigheid door de kerken en ingezeten van de RZA waait, worden handen ineengestremgeld en handen uit de mouwen gestoken, wonden geheeld, moordenaars bekeerd en de roof- en moordzucht gestuit. De Getrouwe geve u in Zuid-Afrika en ons in Nederland goede medewerkers te zijn van Hem die ons zoveel gaven en opdrachten geschonken heeft.